

Zenon Lica
Gdańsk

Nazwiska polskie derywowane od nazw narzędzi rolniczych

Słowa kluczowe: onomastyka, antroponimia, nazwiska, etymologia

Nazwiska są już bardzo długo zakorzenione w kulturze i tradycji polskiej. Stanowią one doskonałe źródło wiedzy o realiach życia oraz uznawanych wartościach, jak również o historii społecznej i politycznej narodu [Kaleta 1998, 5]. Genetycznie były to jednostki językowe znaczące, które utraciły swoje pierwotne znaczenie gramatyczne i pragmatyczne i uległy proprializacji, na co dodatkowo wpływał fakt ich dziedziczności [Kaleta 1998, 40].

Celem mojego artykułu jest analiza nazwisk odapelatywnych, notowanych w *Słowniku nazwisk używanych w Polsce w XXI wieku*, które derywowano od polskich i niemieckich nazw narzędzi rolniczych¹. Ponieważ podstawowym wymiarem postrzegania człowieka jest jego aktywność, pojęta dość szeroko, można stwierdzić, iż nazwy osobowe mogły być tworzone od apelatywów także poprzez użycie metaforyczne bądź metonimiczne, na co zwróciła uwagę Z. Abramowicz [2007, 114]. Indywidualizowały zatem one człowieka, wskazując na jego profesję według modelu metonimicznego WYKONAWCA ZA NARZĘDZIE [por. Rutkowski 2007, 93]. Przyjrzyjmy się im zatem bliżej.

Nazwisko *Brona* oraz wariant dialektalny *Barna* najstarsze poświadczenia znajdują w SSNO [I, 250]: *Johannes Barna de Grotka* 1413 oraz

¹ Nie wszystkie przedstawione tu nazwiska mają jednoznaczną etymologię. Część może mieć podwójną motywację i pochodzić od nazw narzędzi rolniczych bądź innego rdzenia.

Johannes Brona ... consul (-) civitatis Obornicensis 1442. Mogły one powstać od apelatywu *brona*. *Słownik prasłowiański* [1974 I, 324] pod hasłem *borna* notuje: ‘narzędzie do rozdrabniania brył, wyrównywania zaoranej roli, do pokrywania zasiewów, do czyszczenia pól od chwastów’. Polska forma *brona* zaświadczona jest w *Słowniku staropolskim* [1953–1955 I, 161] od początku XV wieku: „Yacom ya ne wzol Adamowi bronu na polu 1411”. Dialektalnie spotykana jest też *brâna*, *bruna*, w kaszubsko-słowińskim pierwotnie *bârna*, *barna*. Jest to stara pożyczka słowiańska z nowogreckiego βάρνα ‘brona’, co z ie. **bhor-nā*. Najprymitywniejszy typ bronu to dobrze zaświadczony w słowiańszczyźnie ‘zrąbany wierzchołek drzewa, np. świerka, pęk gałęzi, tarniny, sosny, pęk chrustu’. Nazwisko *Brona* noszą 193 osoby. Najwięcej osób noszących to nazwisko mieszka w Warszawie (42 osoby). Mogło być ono także utworzone jako dopełniaczowe od nazwiska *Bron* [Breza 2000, 493], to zaś może być formą skróconą od imienia *Bronisław*. Z kolei wariant *Barna* – 590 nosicieli – najczęściej jest spotykany w powiecie miejskim Gorzów Wielkopolski – 43 osoby oraz w powiatach głogowskim i górowskim – po 25 nosicieli. Tak liczne skupiska osób noszących to nazwisko na zachodzie kraju mogą sugerować także niemiecką proveniencję – n. os. *Barn* < *Bernhard* [Rymut 1999, 21]. Odpowiednikiem niemieckim nazwiska *Brona* jest forma *Egge*, która pochodzi ze śrwniem. postaci *egede*, co ze stwniem. *egida* ‘brona’ [Kluge 1999, 205]. W Polsce jedna osoba mieszkająca w Legnicy nosi to nazwisko. Forma ta mogła być także utworzona od nazw terenowych *Egge* < *Ecke* w znaczeniu ‘kąć, róg’. W dialektach górnoniemieckich *ck* wymieniało się z geminatą *gg* [Mettke 1970, 98].

Kolejnym nazwiskiem derywowanym od nazw narzędzi jest *Cep*. W takiej postaci nosi go 131 osób, natomiast w formie dopełniaczowej *Cepa* – 401. Do tego formy pochodne derywowane za pomocą sufiksów: *-ek* *Ceppek* (127) z funkcją hipokorystyczno-ekspresywną, *-enda* *Cependa* (31), który analizował w nazwach osobowych E. Breza [1982, 55–60], zwrócili na niego także uwagę K. Rymut [1999, L], B. Kreja [2001, 52–53] oraz G. Surma [1991, 31], która wyekscerpowała go w nazwach osobowych odapelatywnych występujących w Opoczyńskim, sufiks *-(e)usz* *Cepeusz* (16) notowany wśród współczesnych nazwisk odapelatywnych [Rymut 1999 I, XLVII] oraz *-ura* *Cepura* (18), który tworząc nazwiska odapelatywne, nadaje im ujemny odcień emocjonalny, na co zwrócił uwagę J. Bubak [1986, 60, 70]. Nazwisko w formie *Ceppek* może być również wynikiem mazurzenia z *Czepek*, to zaś od apelatywu *czepek*, *czepiec* ‘kobiece nakrycie głowy’, podobnie *Czep* [Rymut, 113] na terenach mazurzących będzie miał formę *Cep*. Również nazwisko *Cepura* mogło powstać w wyniku

mazurzenia, por. *Czepura* z psł. *čepur*, *čepura* ‘rozwidlona gałąź, rozwidlony pień’.

Słownik prasłowiański [1976 II, 79] notuje postaci: *čěpъ*//*cěpa* (wsch. też *kěpъ*) w znaczeniu ‘kij, palka o różnym zastosowaniu, przede wszystkim narzędzie do młócenia zboża’. Podobnie w *Słowniku staropolskim* [1953–1955 I, 218] czytamy ‘narzędzie do młócenia zboża (czasem różne od naszych cepów)’, występuje od XV wieku: „Ten lyud, gen bil w nyem, wiwodl gy y kazal gy cepi mlocycz”. W *Słowniku polszczyzny XVI wieku* [1968 III, 155] *cep* odnotowano w 20 użyciach jako ‘narzędzie do ręcznego młócenia zboża; tribula’, określeniem tym nazywano także żartobliwą broń błazeńską – łaskę z ogonkami. Brak poświadczeń tej nazwy w SSNO, pierwsze wzmianki dla nazwy osobowej *Cep* wyekscerpowano z dokumentów wielkopolskich z roku 1711, co poświadcza *Antroponimia Polski* pod red. A. Cieślíkowej [2007 I, 301]. W takiej postaci występuje najliczniej w województwie lubelskim – 121 nosicieli. Z kolei formę *Cepa* najczęściej spotkać można w powiecie miejskim Łódź (36 osób) oraz w powiecie miejskim Wrocław (25 nosicieli). Odpowiednikiem niemieckim nazwiska *Cep* jest forma *Flegel*, występująca na terenie Polski w wariantach *Flegel*, *Flegell*, *Flegiel* oraz *Flogel*, a także *Pflegel*, *Pflögel*, *Pfloegel*. Pochodzi ona od słow. *vlegel* ‘cep’ [Zoder 1968 I 495], co z stw. *flegil*, które Germanie zapożyczyli z łacińskiego *flagellum* ‘cep’ [Kluge 1999, 271]. Znaczenie przenośne ‘głupi, tępy’, związane z apelatywem *cep* (por. głupi jak cep) pochodzi z XVI wieku i przeniesione zostało na rolników ze względu na typowe narzędzie pracy, co mogło znaleźć także odbicie w późniejszych nazwiskach odprzezwiskowych, które, jak podkreśla A. Cieślíkowa [1998, 121], nie wyrażają jednak charakterystycznej dla przezwiska ekspresji i nacechowania emocjonalnego.

Nazwisko *Flegel* nosi w Polsce 308 osób. Najwięcej w województwie wielkopolskim – 112 osób oraz 80 w województwie śląskim. Wariant *Flegell* nosi 7 osób w województwie mazowieckim, zaś *Flegiel* 54 osoby, wśród nich 34 w województwie łódzkim. Wariant *Flogel* stanowi zaś spolonizowaną fonetyczno-graficznie niemiecką postać *Flögel* [Brenchenmacher 1957 I, 475], która powstała w wyniku labializacji *e < ö* po *l* [Mettke 1970, 72]. Nadmienić należy, iż nazwiska, które mają literę *ö* w języku niemieckim, w polszczyźnie otrzymują *o* bez diakrytycznych umlautów albo *o* z dostawnym *e*, podobnie jak w zapisach niemieckich [Lica 2009, 249]. Nazwisko to noszą w Polsce 2 osoby w województwie opolskim. Wariantem z dostawnym *e* jest forma *Pfloegel* dla 15 nosicieli, mieszkających w województwach dolnośląskim (11) i wielkopolskim (4), podobnie jak pozostałe warianty z nagłosowym *Pf*: *Pflegel* 16 nosicieli w dolnośląskim i 24 w wielkopolskim oraz jeden wy-

jątek z diakrytycznym umlautem: *Pflögel*. Podkreślić należy, iż formy te są kontynuantami wsrniem., w których mówiono *f*, zapisywano jednak *Pf* [Mettke 1970, 113].

Kolejną nazwą narzędzia, która stała się nazwą osobową i późniejszym nazwiskiem, jest *kosa*. Pierwsze poświadczenia użycia jej w funkcji antroponimu pojawiają się w SSNO: *Cosa, ianitore regine 1390* [SSNO 1971–1973, 293]. Samo pojęcie *kosa* w znaczeniu ‘narzędzie do ścinania zboża i trawy’ wywodzi się z prasłowiańskiego słowa **kos-ā* [Bańkowski 2000 I, 799–800], które derywowano od czasownika w funkcji nazwy narzędzia od psł. **česati* < **kesati* ‘drapać, skrobać, czesać’, z wtórnym znaczeniem: ‘ciąć ukośnymi ruchami, ucinać na ukos’ z alternacją samogłoski rdzennej **e* < **o*. Pierwotnie oznaczało ‘to, czym się ścina na ukos’ [Boryś 2005, 251]. *Słownik staropolski* [1962 III, 354] notuje je w dwu znaczeniach. *Kosa* jako narzędzie i w takim znaczeniu występuje już w tekście z 1394 roku: „Czom pobral Dobeslaovim ludzom kosi, tom pobral w swem” czy z 1400 roku: „Cso Jan wszøl Janowi kosi naløcze, to ye wszøl na szwey... løcze”. W 1422 roku pojawia się w użyciu drugie znaczenie: ‘pióro, penna’. *Słownik polszczyzny XVI wieku* [1978 XI, 1] odnotował 117 użyczeń wyrazu *kosa*, z tego 91 dotyczy znaczenia ‘narzędzie gospodarskie’. Mogło ono być używane jako „narzędzie rolnicze do ręcznego ścinania traw i zbóż. Składało się z długiego lekko zakrzywionego ostrza osadzonego na drzewcu pod kątem ostrym, posiadające niekiedy przymocowany do drzewca kabłąk lub drabinkę zagarniającą pokosy”. Leksem *kosa* pojawia się w porównaniach, między innymi u Łukasza Górnickiego, który w 1589 roku u krakowskiego drukarza Łazarza Andrysowicza wydał wierszowany przekład tragedii *Trojanki* Seneki pod tytułem *Troas*. W nim to czytamy: „Sławni mężowie legli, iák zboże od kosy” [Górnicki 1589, 17]. Ponadto występuje w przysłowiu *Trafila kosa na kamień*, spopularyzowanym przez Łukasza Górnickiego w *Dworzaninie polskim*: „iesli owo nie trefnie, kiedy trefi kosá ná kámień” [Górnicki 1566, 95]. *Słownik polszczyzny XVI wieku* notuje też liczne wyrażenia, np. *kmięcia kosa*, *kosa do koszenia*, *krzywa kosa*, *łączna kosa*, czyli *kosa do koszenia łąk*, *łąka po kosie* w znaczeniu skoszona, *robota kosą* jako kośba, *koszenie*, *kosa sienna*, to znaczy *kosa do koszenia traw*. Używano nazwy tego narzędzia także w zwrocie *kosę zapuszczać* ‘żąć’. Już od średniowiecza *kosa* była także atrybutem upersonifikowanej śmierci. W *Słowniku polszczyzny XVI wieku* zanotowano 38 użyczeń w tej funkcji. Pojawił się także zwrot *pod kosę się gotować* ‘przygotowywać się do śmierci’. *Kosa* w XVI wieku oznaczała również ‘nóż w przyrządzie do cięcia słomy na sieczkę’, stąd wyrażenie *kosa do sieczki*. Użyto tego leksemu także w znaczeniu ‘nóż ogrodniczy’. Ponadto *kosa* jako ostre narzędzie tnące była również rodzajem broni siecznej,

używano wyrażenia *wojenna kosa*, a zwrot *kosą siec* oznaczał ‘zadawanie ciosów’. Mogła ona również oznaczać kośćbę, jak i pułapkę na wilka. Była dość popularnym określeniem długich włosów, zaplecionych w warkocz. *Słownik polszczyzny XVI wieku* notuje ją również w użyciu astronomicznym jako określenie Gwiazdozbioru Oriona. Zauważyć można zatem liczne użycia polisemiczne wyrazu *kosa*, ale jako bazę antroponimiczną, najliczniej występującą, wykorzystywano prawdopodobnie znaczenie: nazwa narzędzia.

Nazwisko *Kosa* w formie podstawowej występuje u 280 nosicieli. Najwięcej osób nosi je w województwie podlaskim – 68. Wśród licznych form pochodnych, przy założeniu ich wielomotywacyjnej bazy derywacyjnej, największą frekwencję użycia ma onim *Kosiba*, derywowany za pomocą sufiksu *-iba*, który w antroponimii odnotowano wśród nazwisk odapelatywnych [Rospond 1967, XXIV]. Nazwisko to noszą 1554 osoby. Odpowiednikiem niemieckim nazwiska *Kosa* jest forma *Sense* [Zoder 1968 II, 601]. Pochodzi ona ze śrwniem. *segens(e)*, co ze stwniem. *segensa* ‘kosa’. Forma ta utworzona zaś została od indogermańskiego czasownika w funkcji nazwy narzędzia z rdzeniem **sek-* ‘ciąć’ [Kluge 1999, 759]. We współczesnym zasobie nazwisk używanych w Polsce forma *Sense* nie występuje. Są natomiast jej warianty: *Sens* (5) bez wygłosowego *e*, które służyło do oznaczania dźwięczności lub bezdźwięczności poprzedzającej spółgłoski [Pohl 1987, 193], *Sensen*, będący odmianą słabego genitiwu, który występuje u 1 osoby w powiecie kieleckim oraz formy pochodne: *Senske* – derywowana za pomocą dolnoniemieckiego sufiksu *-ke* o funkcji deminutywnej [Bach I/1, 120–121], występująca u 84 nosicieli i jej spolszczone warianty *Senska* (334 nosicieli) oraz *Senski* (80). Hybrydami niemiecko-polskimi są nazwiska: *Senson* (5), *Sensuła* (8) i *Senszyn* (2).

Kolejnym nazwiskiem derywowanym od nazwy narzędzia jest *Lemiesz* (737) oraz jego warianty: *Lemieź* (14), *Lemierz* (108), *Lemesz* (1), *Lemisz* (71) i formy pochodne: *Lemieszek* (975), *Lemieszka* (152), *Lemieszek* (3), *Lemiszka* (65). Są one derywowane za pomocą formantu *-k-* w części sufiksальной, który pełnił funkcję deminutywną. Występuje on także w dialektałnej północnopolskiej postaci *Lemieszk* (1). Forma ta powstała w wyniku różnicy we względnej chronologii zaniku jerów. Jest to teoria duńskiego slawisty H. Andersena, którego poglądy zreferował W. Mańczak [1992, 137–142] w artykule *Formy kaszubskie typu sink*. Z kolei forma *Lemisz* wskazuje na kaszubski rozwój **ę* w *i* ([SEK III, 156] **lemeźǫ* > *Lemieź* > *Lemisz*). W wyniku derywacji wymiennej powstały nazwiska: *Lemiech* (498) i *Lemiecha* (169).

Wyraz *lemiesz* odnoszący się do desygnatu o znaczeniu ‘ostrze pług’ pochodzi z prasłowiańskiej postaci **lemešǫ/*lemežǫ*, która oznaczała ‘ostrze radła ryjące, rozłamujące, kruszące ziemię’ [Boryś 2005, 284]. Kon-

tynuanty te wywodzą się z pie. rdzenia **lem-* ‘łamać, kruszyć, bić’ z przyrostkiem *-*ešb*, *-*ežb*. *Słownik staropolski* [1963–65, 19] notuje dwa znaczenia tego słowa: 1. ‘ostrze u pługa zarazem podcinające i odkładające skibę, może też jego część’. Najstarsze poświadczenie pochodzi z 1419 r.: *Johannes... Ferrum aratri dictum lemesch furatum... emerat*. 2. Znaczenie opatrzone kwalifikatorem „botaniczne”: *Peucedanum cervania Cuss: Lemess peucedanum alterum 1472*. W XVI wieku pojawia się w przysłowiu, które spopularyzował Mikołaj Rej w *Wizerunku człowieka poczciwego*: „Gdyby wszyscy powinny cnotę miłowáli / Mieczeby na lemiesz wszystkie pokowáli”. Jako nazwa osobowa pojawia się w XV wieku: *Kmethonem Jacobum Lemesz in Sarbye 1438* [SSNO 1971–73 III, 242].

Odpowiednikiem niemieckim nazwiska *Lemiesz* jest forma *Pflugchar*. Pochodzi ona ze śrwniem. *pfluocschar*, co stanowi złożenie stwniem. *pfluoc* ‘pług’ i stwniem. *sceran* ‘ciąć’ [Kluge 1999, 627]. Forma ta nie występuje w zasobie nazwisk używanych przez Polaków w XXI wieku.

Wśród nazwisk derywowanych od nomina instrumenti występuje onim *Pług*, który w takiej formie notowany jest u 61 osób. Ponadto spotkać go można w derywatach: *Pługow* (1) i jego wariancie *Pługów* (33), *Pługowski* (95) i derywowanym paradygmatycznie od niego nazwisku *Pługowska* (100) oraz w wielomotywacyjnym (1. pług; 2. pluzyc ‘mieć się dobrze, kwitnąć’; 3. pluzyc ‘tryskać, wylewać się’ [Rymut 2001, 252 i 254] *Płużek* (178). Pierwsze zapisy dotyczą właśnie n. os. *Płużek*, którą SSNO [1971–1973 III, 293] odnotował w *Kodeksie Małopolskim* pod datą 1368: *Present(e) ... test(e) ... Dobkone Plusconis*. Nazwa tego narzędzia do orania pochodzi z psł. **plugъ*, które wraz z desygnatem zapożyczone zostało z germańskiego **plōgaz* ‘pług’, z tego stwniem., śrwniem. *pfluoc*; śrdniem. *pluch*, niem. *Pflug* [Boryś 2005, 447]. Pochodzenie formy germańskiej nie jest jednoznaczne. Na uwagę zasługuje langobardyjska forma *plovum* i oświadczenie Gajusa Pliniusza, że w retyjskiej Galii, będącej rzymską prowincją, jest nowy rodzaj pługa na dwóch kołach, zwany *plaumoratum*. Jednak wyjaśnienie pochodzenia na podstawie tego źródła nie powiodło się. Jeśli jest to postać odziedziczona, to ma związek z greckim *euláka* ‘pług’, greckim *álox* ‘bruzda’, greckim *alokizein* ‘orać’, które mają korzenie w indogermańskim rdzeniu **welk-/wlek-* ‘ciągnąć, wlec’. Zatem pragermański wariant **vl-* mógł przejść w germańskie **bl-*, stąd germańska forma **plōg-* [Kluge 1999, 626–627].

Słownik staropolski [1970–1973, 176] notuje trzy znaczenia tego apelatywu. Zatem *pług* to ‘narzędzie służące do orania, posiadające lemiesz i odkładnicę’: *Jan posłał dwanaszce plugow, przy kaszdem pludze dwa czlowe-ky 1404*. Po drugie, oznaczał on miarę powierzchni gruntu, tyle, ile przez jeden dzień można zaorać jednym pługiem. W takim znaczeniu pod datą 1262

notuje go *Kodeks Wielkopolski*, po trzeciej: *plug* ‘to opłata na rzecz kościoła od każdego pluga ziemi’: „Franek winowach sex plugow... plebanowi 1399”. *Słownik polszczyzny XVI wieku* [1996, 439] notuje 135 użycie tego leksemu, który jednak występuje tylko w dwu znaczeniach. Pierwsze dotyczy narzędzia rolniczego, służącego do orania, drugie zaś miary powierzchni gruntu zaoranego pługiem w ciągu dnia oraz podatku pobieranego od tej powierzchni: „Centum aratra illi ienunt terram, Sto plugów mu wychodzi na rolę”.

Według *Słownika nazwisk używanych w Polsce na początku XXI wieku* występują dwa warianty genetycznie niemieckie: *Pflug* dla 15 nosicieli oraz *Flug* dla 3 osób. Formę tę Zoder [I, 500] wywodzi od śrwniem. postaci, w których jest wymawiana *f-* w nagłosie i tak też zapisywana zamiast *pf-*.

Kolejną nazwą narzędzia, od której derywowano nazwisko, jest *radło*. Pochodzi ona z prasłowiańskiej formy **ordlo*, która oznaczała ‘prymitywny przyrząd do orania, sporządzony z odpowiednio dobranego rozwidlonego drzewa’. Ta nazwa narzędzia utworzona została za pomocą przyrostka **-dlo* od pierwotnego **orati* ‘orać’ [Borys 2005, 508]. W polszczyźnie pojęcie to jest poświadczane od XIV wieku w znaczeniu: ‘prymitywne narzędzie służące do orania, aratrum simplex’. Mogło oznaczać także miarę powierzchni gruntu. Jak precyzuje *Słownik staropolski* [1973–1977 VII, 425] miara ta równa była tzw. małemu plugowi, czyli oznaczała: ‘tyle ile można zaorać jednego dnia zaprzęgiem dwu wołów lub jednego konia’.

Słownik polszczyzny XVI wieku [2011 XXXV, 60] poświadcza 7 użycie tego leksemu, który w peryfrastyczny sposób opisuje zawód rolnika: ‘wziąć radło i konicę’. W *Słowniku języka polskiego* S. B. Lindego zaś znajduje się następująca definicja tego pojęcia: „Radło służy w tęgich gruntach do poprzecznego ziemi przewrócenia; składa się z podługowatego drzewa, na końcu ostrym żelazem obwodzonego, z dyszla i rękojeści” [Linde 1995 V, 19].

Jako nazwa osobowa *Radło* pojawia się w XIV wieku: *Praesent(e) Jescone Radło, capitaneo, Dobrinensis capitaneus 1386*. W postaci gwarowej *Redło* występuje w XV wieku: *Alberus Reddlo 1462* [SSNO 1974–1976, IV, 418–1419]. Współcześnie nazwisko w formie podstawowej *Radło* nosi 442 nosicieli.

Odpowiednikiem niemieckim tego nazwiska jest *Rührpflug*. Nie występuje on jednak w zasobie nazwisk używanych przez Polaków w XXI wieku. Jest to złożenie śrwniem. *rüeren, ruoren* < stwniem. *(h)ruoren* ‘ruszać, radlić’ [Kluge 1999, 696] oraz śrwniem. *pfluoc*, co ze stwniem. *pfluoc* ‘pług’ [Kluge 1999, 626].

Wśród nazwisk derywowanych od nomina instrumenti znajduje się forma *Sierp*. W takiej postaci występuje współcześnie u 18 osób. Jako nazwa osobowa forma *Sirp* bądź jej wariant *Sirzp* pojawiła się XIV wieku: *Ad-*

versus Stephanum Sirp 1386; Sirzp de Sliwno 1390 [SSNO 1977 V, 81]. Owo ‘narzędzie do żęcia zboża, trawy, półkoliste, z krótką drewnianą rękojeścią’ w takim znaczeniu odnotowane zostało w *Słowniku staropolskim* pod datą 1396 [1977–1981 VIII, 192–193]. Samo pojęcie *sierp* pochodzi z języka prasłowiańskiego **sr’pъ* ‘sierp’, co od pie. **serp-* ‘obcinać; sirp’ [Boryś 2005, 547]. *Słownik języka polskiego* Lindego [1995 V, 264] wyróżnia *sierpy do trawy i sierpy do zboża*: „Sirpy do trawy mniejsze są i bez zębów; do zboża zaś większe i mają nieznaczące ząbki”. Nazwa tego narzędzia pojawia się w *Pieśni świętojańskiej o Sobótce* Jana Kochanowskiego: „Sierpa trzeba oziminnie, kosa się zejdzie jarzynie”.

Odpowiednikiem niemieckim tego pojęcia jest *Sichel*. Słowo to powstało po IX wieku. Śrwniem. forma to *sichel*, która utworzona została ze stwniem. *sihhila*, *sichel*, śrdniem. *sekele*. Podobnie jak w staroangielskim *sicol* formę tę zapożyczono z łacińskiego *sicilis* ‘sierp’, a to derywowano z *secāre* ‘ciąć’, samo narzędzie zaś jest pochodzenia celtyckiego [Kluge 1999, 761]. Nazwisko *Sichel* nosi w Polsce 14 osób, do tego formy pochodne: *Sichelska* – 35, *Sichelski* – 27, *Sichelt* – 1, *Sichla* – 6.

Ostatnim analizowanym nazwiskiem derywowanym od nazw narzędzi jest *Socha*, które nosi 18517 osób. Od niego utworzono derywaty, takie jak: *Sochaj* (896), *Sochal* (378) czy *Sochala* (172). Nie analizuję nazwisk derywowanych złożonym formantami. Wyraz *socha* pochodzi z języka prasłowiańskiego – **socha* ‘rozwidlone drzewo, rozwidlona gałąź’ (wtórnie narzędzie do orki). W języku polskim występuje od XIV wieku [Bańko 2005, 566]. W *Słowniku staropolskim* notuje się je w znaczeniu: ‘gałąź rosochata, słup drewniany, przeważnie rozwidlony, rosochaty, też różne przedmioty wykonane z rosochatego drzewa’. *Socha* mogła być pługowa bądź płużna, co oznaczało ‘rączka pługa’: *Stiva szocho pluszna vel manubrium rakoyeszcz*. Ponadto pojęcie to oznaczało jakiś rodzaj broni, zapewne część kuszy. Rozumiano je również jako ‘miarę powierzchni pola, tyle ile przez jeden dzień można zaorać jedną sochą’ lub jako ‘słup wyobrażający bóstwo pogańskie’: *Nabuchodonozor... uczynyl *socho złoto* (BZ). Wyrażenie *socha solna* oznaczało ‘słup solny w pobliżu Morza Martwego uważany za skamieniałą żonę Lota’ [*Słownik staropolski* 1977–1981 VIII, 330]. Jako nazwa osobowa *Socha* pojawiła się w XIV wieku: *Stasco Szoch* 1377; *Staszko Zocha* 1369 [SSNO 1977 V, 141]. W *Słowniku języka polskiego* S. B. Lindego pojęcie *socha* objaśnia się jako: ‘gatunek pługa, czyli radła’, „eine Art Hakenpflug. Socha na tęgie grunta zdatniejsza jest od pługa; składa się ona z dwóch sośników żelaznych; reszta cała jest z drzewa” [Linde 1995 V, 363].

Odpowiednikiem niemieckim tego nazwiska jest forma *Hakenpflug*. Stawnowi ona złożenie *Haken* < śrwniem. *hāke(n)* < stwniem. *hācko* ‘hak’ [Klu-

ge 1999, 349] i *Pflug* omówiony wyżej. Nie występuje ona współcześnie w zasobie nazwisk polskich.

Jak można zauważyć, nazywanie człowieka przy użyciu apelatywu wiązało się z emotywną i subiektywną oceną jednego człowieka przez innego. Wyrażała się ona bogactwem form pochodnych tworzonych za pomocą różnorodnych formantów. Analizowane powyżej nazwiska w okresie ich nominacji indywidualizowały człowieka za pomocą metonimii, czyli wskazywały charakterystyczny dlań szczegół. Nosiciel nomina instrumenti mógł z jednej strony często posługiwać się danym narzędziem pracy, z drugiej być jego wytwórcą. W nominacyjnym akcie mowy rzeczownik użyty metonimicznie stawał się podmiotem pełniącym funkcję referencjalną [Kaleta 1998, 47–51]. Jednocześnie wysunąć można wniosek, iż w momencie tworzenia były one charakterystyczne dla niższych warstw społecznych, chłopów bądź rzemieślników. Można w tym miejscu powtórzyć za Z. Kaletą [1998, 183]:

„Nazwiska są czułym sejsmografem zjawisk i przemian, które wchodzą w zakres kultury. Stanowią (...) ich odbicie i są przez nie determinowane w zakresie budowy językowej i pierwotnego znaczenia oraz społecznego funkcjonowania. Z drugiej strony zaś pełnią funkcję kulturotwórczą, gdyż są nośnikami określonych treści i wartości związanych z danym człowiekiem”.

Literatura

- Abramowicz Z., 2007, *Nazwy własne a symbolika narodowa*, [w:] *Nowe nazwy własne – nowe tendencje badawcze*, Kraków, s. 113–122.
- Antroponimia Polski*, 2007, pod red. A. Cieślukowej, Kraków.
- Boryś W., 2005, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków.
- Boryś W., Popowska-Taborska H., 1994–2006, *Słownik etymologiczny kaszubszczyzny*, t. I–V, Kraków.
- Brechenmacher J., 1957, *Etymologisches Wörterbuch der Deutschen Familiennamen*, Limburg.
- Breza E., 1982, *Polskie nazwy osobowe z sufiksem -ęda i -enda*, Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego UG. Prace Językoznawcze nr 8, Gdańsk.
- Breza E., 2000, *Nazwiska Pomorzan. Pochodzenie i zmiany*, Gdańsk.
- Bubak J., 1986, *Proces kształtowania się polskiego nazwiska mieszczkańskiego i chłopskiego*, Kraków.
- Cieślukowa A., *Przezwiśka*, [w:] *Polskie nazwy własne. Encyklopedia*, Warszawa – Kraków 1998, s. 119–134.
- Górnicki Ł., 1566, *Dworzanin polski*, Kraków.
- Górnicki Ł. 1589, *Troas*, Kraków.

- Kaleta Z., 1998, *Nazwisko w kulturze polskiej*, Warszawa.
- Kreja B., 2001, *Słowotwórstwo polskich nazwisk. Struktury sufiksalne*, Kraków.
- Lica Z., 2009, *Sposoby adaptacji nazwisk pomorskich genetycznie niemieckich w polszczyźnie*, Gdańsk.
- Mańczak W., 1992, *Formy kaszubskie typu sink*, „Studia z dialektologii polskiej i słowiańskiej”, Warszawa, s. 137–142.
- Mettke H., 1970, *Mittelhochdeutsche Grammatik*, Leipzig.
- Pohl A., 1987, *Zum Problem des Genus deutsche Lehnwörter im Alt- und im Mittelpolnische*, [w:] *Deutsch-polnische Sprachkontakte*, hrsg. von A. Pohl, A. de Vincenz, Köln.
- Rospond S., 1967, *Słownik nazwisk śląskich*, t. I, Wrocław.
- Rospond S., 1976, *Mówią nazwy*, Warszawa.
- Rutkowski M., 2007, *Nazwy własne w strukturze metafory i metonimii*, Olsztyn.
- Rymut K., 1999, *Nazwiska Polaków*, t. I, Kraków.
- Skowronek K., 2001, *Współczesne nazwisko polskie. Studium statystyczno-kognitywne*, Kraków.
- Słownik nazwisk używanych w Polsce na początku XXI wieku*, oprac. K. Rymut, Kraków 2003.
- Słownik prasłowiański*, 1974–1976, pod red. F. Sławskiego, t. I–II, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.
- Słownik polszczyzny XVI wieku*, pod red. M. R. Mayenowej, 1966–2002, t. I–XXX, Wrocław – Warszawa.
- Słownik staropolski*, pod. red. S. Urbańczyka, 1953–2003, t. I–XI, Kraków.
- Słownik staropolskich nazw osobowych*, 1965–1983, pod red. W. Taszyckiego, t. 1–6, Wrocław, t. 7: *Suplement*, 1984–1987, pod red. M. Malec, Wrocław.
- Surma G., 1991, *Nazwy osobowe w Opoczyńskim*, Gdańsk.
- Wilkoń A., 1974, *Nazwy osobowe typu Bystrzeń, Pigoń, Dobronia w języku polskim*, Zeszyty Naukowe UJ, Prace Językoznawcze 42, Kraków, s. 113–159.
- Zoder R., 1968, *Familiennamen in Ostfalen*, t. I–II, Hildesheim.

Rozwiązanie skrótów

- BZ – *Biblia Królowej Zofii*
- ie. – indoeuropejski
- n.os. – nazwa osobowa
- pie. – praindoeuropejski
- psł. – prasłowiański
- SEK – *Słownik etymologiczny kaszubszczyzny*, zob. literatura
- śrwniem. – średnio-wysoko-niemiecki
- SSNO – *Słownik staropolskich nazw osobowych*, zob. literatura

stwniem. – staro-wysoko-niemiecki
wsch. – wschodniosłowiański
wśrniem. – wschodnio-środkowo-niemiecki

POLISH SURNAMES DERIVED FROM NAMES OF AGRICULTURAL TOOLS

SUMMARY

The aim of the article is to analyse appellatives, recorded in the *Dictionary of surnames used in Poland in the 21st century*, which were derived from Polish and German names of agricultural tools. Personal names created in this manner individualised a person, indicating his profession according to the metonymic model DOER FOR INSTRUMENT. The surnames subject to analysis were: *Brona*, Ger. *Egge*, *Cep*, Ger. *Flegel*, *Kosa*, Ger. *Sense*, *Lemiesz*, Ger. *Pflugschar*, *Plug*, Ger. *Pflug*, *Radło*, Ger. *Rührpflug*, *Sierp*, Ger. *Sichel*, *Socha*, Ger. *Hakenpflug*. At the moment of their creation, these surnames were characteristic of lower social strata: peasants or craftsmen. The nominainstrumenti carrier could have been the user or the maker of a given tool. The surnames are then vehicles of content and values connected with a particular individual, thus fulfilling the culture-forming function.

Zenon Lica e-mail: fpozl@univ.gda.pl